

Het Boetveld in de Harstenhoek - een verrassend stukje Scheveningse archeologie

L. van der Valk, B. van Vonderen en K.H. Pronk

Inleiding

De middeleeuwse archeologie van Scheveningen, het vissersdorp even ten westen van Den Haag, is relatief onbekend. Waar de eroderende kusten van de Zeeuwse en de Waddeneilanden inmiddels gekend zijn vanwege het blootspoelen van middeleeuwse dorpsresten, kan dat voor Scheveningen niet meer gebeuren. De aanleg van de strandmuur lokaal bekend als "de Boulevard" in de twintiger jaren van deze eeuw voorkomt dit fenomeen. Waar het dorp in de laatste jaren in archeologische zin wel bekend om is geworden, zijn de vaak goede resultaten van stadsarcheologisch onderzoek rond het oude dorp. Bouwprojecten die gepaard gaan met diepe bouwputten en funderingen hebben nederzettingssporen opgeleverd vanaf de late ijzertijd tot en met de volle Middeleeuwen.¹

Het zijn de geologische condities die bepalend zijn gebleken voor dit interessante beeld, namelijk de bedekking van de zogenaamde Oude Duinen met soms vele meters dikke Jong Duinafzettingen.² Deze bedekking heeft de sporen van de begraven nederzettingen (aan de oppervlakte tot vroeg in de 14e eeuw) vaak verrassend goed bewaard. Opmerkelijke resultaten zijn reeds geboekt middels deze opgravingen.³ Er worden veel grondsporen teruggevonden, met daarin vondsten van organisch materiaal die een gevarieerd beeld van de ecologie op en rond de plek van de nederzetting opleveren. De optrekkende grondwaterspiegel in het duingebied is hiervoor verantwoordelijk; zo werd bijvoorbeeld houtskool, bot- en schelpmateriaal goed bewaard. Leer en hout zijn echter grotendeels verdwenen.

Over het historisch gebruik van het sterk geaccidenteerd duinterrein om het vissersdorp Scheveningen zijn we goed geïnformeerd middels archiefonderzoek. Ook afbeeldingen uit de vorige eeuw en niet te vergeten schilderijen uit de Haagse School (met Mesdag als kampioen) geven een alleszins betrouwbaar beeld van dit gebruik. De voornaamste vormen van gebruik waren kleinschalige landbouw en beweiding in de laaggelegen, vochtige duinvalleien. Met de ontwikkeling van de vleetvisserij was het nodig de vaak kilometers lange netten bij tijd en wijlen uit te leggen ter reparatie. We kunnen ons goed voorstellen dat de boeren in de duinvalleien hiermee een centje bijverdienden. Ook werd het heuvelachtige duinterrein geëxploiteerd voor brandhout, strooisel en plaggen. Tevens diende het als graasgebied voor het vee van de bevolking; zo zullen geiten van de begroeiing in de omgeving van de dorpen niet veel over gelaten hebben.⁴

Van de Harstenhoek, een duinvallei die reeds enkele eeuwen deze naam draagt, was tot aan ons veldonderzoek geheel onbekend of zich daar archeologische sporen bevonden. Wel werden vondsten verwacht uit de 18e eeuw, de periode waarin de ontginning van deze duinvallei ter hand was genomen.

Toen door de beheerder van de Harstenhoek, het N.V. Duinwaterbedrijf Zuid-Holland te Voorburg aan de Archeologische Werkgroep 's-Gravenhage de gelegenheid werd geboden een archeologische terreinverkenning uit te voeren, werd deze gelegenheid met beide handen aangegrepen. Met de ervaringen van de Waalsdorpervlakte in het achterhoofd⁵ werd in de

jaren 1992-'94 deze veldverkenning met tussenpozen uitgevoerd. Omdat de Harstenhoek sinds 1990 beschermd natuurmonument is, kon de verkenning uitsluitend bestaan uit het belopen van de oppervlakte. Gelukkig had de altijd aanwezige wind ons terzijde gestaan door het uitblazen van enkele stuifkuilen. Zo kon het beeld van de oppervlaktevondsten aangevuld worden met informatie uit de profielen die in de stuifkuilen opgetekend konden worden. Een tiental velddagen verschaftte het hier geschetste beeld. Een grote en vooral diepe bouwput aan de westzijde van het terrein gaf een uitstekend inzicht in de opbouw van de diepere ondergrond van de Harstenhoek. Enig literatuuronderzoek compleeteerde het geheel.

Karakteristiek van de Harstenhoek

Alvorens naar het archeologische beeld te kijken, is het nuttig om eerst een schets van het gebied te geven zoals het er nu bij ligt. Aan de uiterste rand van het huidige Scheveningen ligt het voormalige Netteboetstersveld. Het maakt deel uit van de zogenaamde Harstenhoek, een 18e eeuwse ontginning in het toen nog als "woeste grond" ervaren duingebied. Wat nu nog het onbebouwde terrein is, vormt slechts het oostelijke deel (15 ha) van de oorspronkelijke Harstenhoek (25 ha). De nieuw-Scheveningse wijk ten

zuiden van de Zwolsestraat is in 1930 tot stand gekomen op het wijk

De oude Harstenhoek was onherbergzaam, relatief droog en heet in de zomer, en nat en koud in de winter. Seizoensgebonden fluctuaties van de grondwaterstand (vóór de waterwinning heel gewoon in duingebieden; en in delen van het duingebied weer opnieuw optredend na ingebruikname van oppervlakte-infiltratie) en de nabijheid van de zee waren voor deze omstandigheden verantwoordelijk. Bovendien was de grond zo arm aan voedingsstoffen - duinzand bestaat voor het allergrootste deel uit kwartskorrels - en naar verluidt zo verzuurd, dat landbouwondernemingen hierdoor een zeer moeizaam bestaan leidden. De Topografische en Militaire Kaart van Nederland geeft een goed beeld van de situatie in het midden van de 19e eeuw: alle grotere duinvalleien waren op gelijke wijze in gebruik, ook ten westen van het oude dorp van Scheveningen. Bovendien lagen er vele kleine ontginninkjes ('aardappelveldjes') in het gebied van Duttendel (fig. 1). Heden is het Boetveld een droge duinvallei. Dat is niet altijd zo geweest: een eigentijds rapport uit 1788 meldt over de landbouwkundige praktijken van boer Van der Harst: '... hij verbeterde de goren en natte plekken...'.⁶ Dat de

Fig. 1. Uitsnede uit de Topografische en Militaire kaart, blad 30, 1856. Alleen het noordelijk gedeelte van de Harstenhoek is heden bewaard. Het zuidelijk gedeelte is overdekt met de bebouwing van de Zwolsestraat en de achterliggende wijk (ca. 1933).

Harstenhoek nu niet meer nat is, komt door waterwinning door de NV DZH, die in dat terrein sinds 1874 actief is. De waterwinning heeft tot een lokale verlaging van de grondwaterstand van 1 à 2 meter geleid. Het gebied is verder zo open, omdat de zeer hoge konijnenstand en de korte afstand tot zee bomengroei praktisch onmogelijk maakt. De huidige begroeiing wordt gekenmerkt door een aantal plantengemeenschappen waarin korstmossen de boventoon voeren. De randen van het terrein zijn met opschietend duinstruweel bedekt. Op het open terrein worden de mospollen van het grijs kronkelsteeltje vaak omgekeerd door kraaiachtigen (o.a. kauwen), op zoek naar insecten. Als geheel duidt de plantengroei op kalkarmoede van de bodem.⁷ Die kalkarmoede wijst in duingronden altijd op hogere ouderdom: het duurt enige tijd (zeker enige honderden jaren) voordat het kalkhoudende duinzand aan de bovenkant ontkalkt raakt. Op de betekenis hiervan komen we later nog terug (zie intermezz).

De terreinvormen van de Harstenhoek zijn die van een agrarische ontginning. Diverse tracés van voormalige sloten en zandwallen (vroeger ongetwijfeld begroeid met doornstruiken als veekeuring - zie de percelering in fig. 1 en 2) zijn, hoewel sterk afgevlakt in het centrale deel, nog steeds goed zichtbaar, vooral bij strijklicht van een laagstaande zon. Naar overlevering heeft die afvlakking met name plaatsgevonden toen het terrein in gebruik was als nettenboetveld (fig. 2 en 3). De oude sloten en wallen werden duidelijk als hinderlijk ervaren.

Methoden

Omdat de Harstenhoek een natuurterrein is, mag archeologisch onderzoek met de spade niet plaats vinden. Dat was ook niet nodig want de informatie bleek eenvoudig te verzamelen door middel van belopen. We hebben daartoe het gebied in een aantal stukken

Fig. 2. Luchtfoto uit ca. 1955 met de Harstenhoek in gebruik als boetveld, blikrichting zee. Links de Van Alkemadelaan met het Huis van Bewaring; onder in de foto de Pompstationsweg, met aan het einde ervan de (niet zichtbare) watertoren. Percelering is vaag herkenbaar op de foto. Fotograaf onbekend, gebruik foto met toestemming van het Museum Scheveningen.

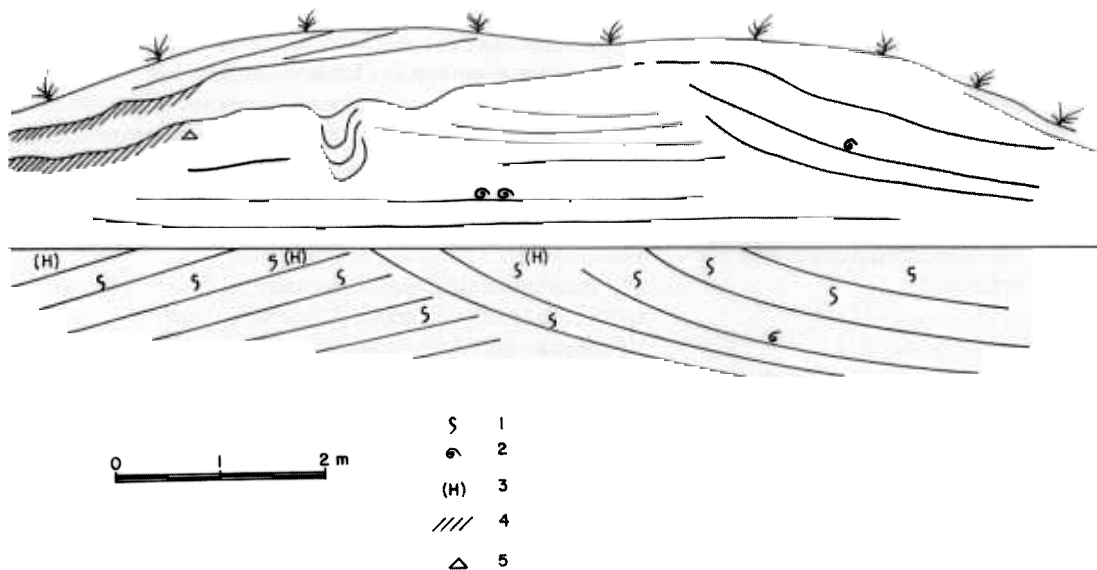
Fig. 3. Foto circa 1960 met het ophalen van de geboette vloetnetten (kortweg: vleten) op de Harstenhoek. Zichtbaar zijn de Watertoren en een typische wagen, waarmee de netten vanuit het havengebied naar het boetveld en vv. werden vervoerd. Zo'n wagen is aanwezig in Museum Scheveningen.

verdeeld; deze hebben we systematisch afgewerkt. Alle oppervlaktevondsten werden per gebied verzameld, gedetermineerd en geteld. Het gebied is mede met de metaaldetector afgezocht. Op een aantal plaatsen werden enkele stuifplekken (minder dan 0,5 m diep) en stuifkuilen (meer dan 0,5 m diep) aangetroffen. Door het stuifproces komen potscherven en andere artefacten vaak geconcentreerd op de bodem van

Fig. 4. De grote stuifkuil in de Harstenhoek, met op de achtergrond de Watertoren van de N.V. DZH. Rechts in de wand van de stuifkuil is vaag een wat verharde horizont zichtbaar: dit is de (onthoofde) bodem op het Oude Duin. Het Jonge Duin is hier slechts een dunne laag zand. De ontwikkeling van deze stuifkuil is mogelijk geworden door de algemene verlaging van de grondwaterstand met 1 à 2 m door de waterwinning sinds het midden van de 19e eeuw.

Fig. 5. Schets van de rechterwand van de stuifkuil van fig. 3. Het Oud Duinzand onder het horizontale vlak in het midden is vooral wit van kleur; het Jonge Duinzand erboven is geel. Daarnaast bevat het Oud Duinzand roest-kleuren door de ijzer-verplaatsing in het bodemprofiel. Onderin de kuil werden onder meer enkele tientallen meest kleine scherven aardewerk uit de late IJzertijd aangetroffen. (1) roestsporen; (2) landslakken; (3) licht humeuze verkleuringen; (4) donkergekleurd bodemprofiel; (5) potscherf: 18e eeuwse faïence.

de kuil terecht; ze kunnen zo gemakkelijk verzameld worden, tenminste bij droog weer en onder de juiste windcondities (fig. 4 en 5).

Tijdens de ontgraving van een diepe bouwput op 500 m zeewaarts van de westelijke rand van de Harstenhoek konden enkele relevante waarnemingen worden gedaan welke een goed inzicht gaven in de laagopeenvolging van de verschillende pakketten duinzand in de diepere ondergrond.

Resultaten

De waarnemingen laten zien dat het terrein vier gebruiksfasen heeft gekend, van prehistorie tot en met het nettenboeten als meest recente periode (fig. 6).

De oudste twee fasen waren tot aan ons onderzoek onbekend. De grote overstuivingen van de Jonge Duinen hebben zich tussen de gebruiksfasen 2 en 3 voorgedaan. Elk van de vier gebruiksfasen heeft zo zijn sporen in het terrein achtergelaten. De aard van de sporen verschilt per fase.

Gebruiksfase 1: late ijzertijd

Op twee plaatsen in het terrein zijn concentraties van fragmenten ijzertijd-aardewerk gevonden (fig. 7a). Het is zacht gebakken aardewerk dat met pot-

gruis verschaald is. De buitenkant is vaak rood gekleurd (oxyderend gebakken), de binnenkant is grijsgekleurd (reducerend gebakken). De versiering van de buitenkant van enkele scherven bestaat uit (bundels) krassen. Er is één zogenaamde gefacetteerde rand gevonden. Als geheel is het gevonden aardewerk typisch voor de late ijzertijd. Van een oude pot is in de ijzertijd al een speelschijfje gemaakt.

Gebruiksfase 2: de Middeleeuwen

In een ca. 150 m brede ruwweg W-O over het Boetveld verlopende strook zijn vroeg- en laat-Middeleeuwse vondsten gedaan (fig. 7b).

De vroeg-Middeleeuwse vondsten worden gekenmerkt door een algemeen zeer grof gemagerd, nogal hard baksel aardewerk van zeer diverse kleuren: wit, geel en grijs. Slechts uitzonderlijk is een fijnkorreliger magering gebruikt. Het moet in de 7e en 8e eeuw gedateerd worden.

De laat-Middeleeuwse vondsten bestaan uit enkele scherven zogenaamde Paffrath kogelpot, Pingsdorf aardewerk, vroeg steengoed en echt steengoed (uit Siegburg), alles bij elkaar ca. 20 scherven. Het Siegburg steengoed is hierin het jongste element. Afhankelijk van de datering van de vroegste voorkomen van dit type steengoed⁸ zou geconcludeerd kunnen worden dat het terrein in de eind 13e/vroeg 14e eeuw nog gebruikt is als een beakkerde of beweide duinvallei. Gebaseerd op het verspreidingspatroon van de laat-Middeleeuwse vondsten moet die duinvallei een andere vorm gehad hebben en vooral kleiner geweest zijn dan het huidige terrein van de Harstenhoek (fig. 8).

Gebruiksfase 3: de Historische tijd

Verreweg het grootste deel van de vondsten (meer dan 95%) is afkomstig uit de periode 1700 - 1900. Dit is niet verwonderlijk gezien het gebruik in de 18e, 19e en vroeg 20e eeuw als bouwland en weidegebied. Omdat op arme zandgronden het humusgehalte de

Gebruiksfasen van het duinterrein de Harstenhoek nabij Scheveningen.

4. Moderne Tijd: nettenboeten
3. Historische Tijd: gemengd boerenbedrijf
2. Vroege en Late Middeleeuwen: klein boerenbedrijf en jagen/verzamelen
1. Late IJzertijd: klein boerenbedrijf en jagen/verzamelen

Fig. 6. Gebruiksfasen van het terrein Harstenhoek, Scheveningen.

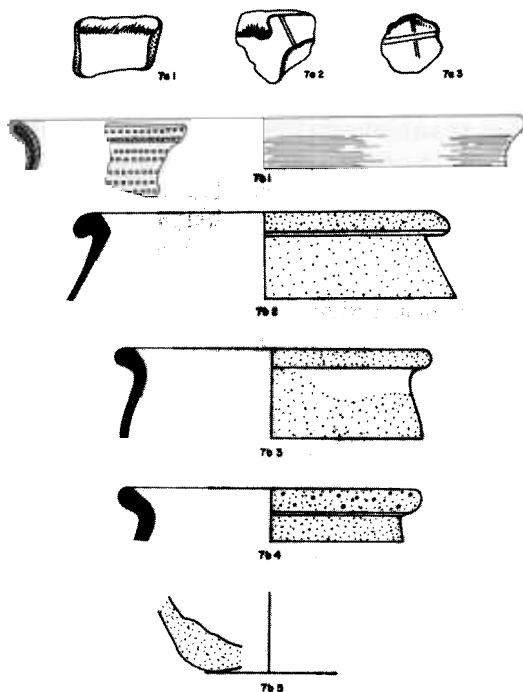

Fig. 7. Aardewerkscherven uit de late ijzertijd (7a) en de vroege Middeleeuwen (7b) van de Harstenhoek, Scheveningen.

7a1, 7a2: randscherven van zachtgebakken aardewerk, grijs van binnen, rossig tot leemkleurig van buiten. 7a3: speelschijfje van een zachtgebakken potscherf. 7a2 en 7a3 zijn versierd met (gekruiste) groeven/krassen, kenmerkend voor de midden-late ijzertijd.

7b1: rand- en wandfragment van hardgebakken pot, grijs van buiten en met een lichtroze kern. Het wandfragment vertoont radstempelsversiering; het randfragment vertoont draairingen. 7b2: randfragment van een tonvormige pot, beige gekleurd, met grof zand gemagerd, gedraaid. 7b3: randfragment van een tonvormige pot, licht oranje gekleurd, met grof zand gemagerd, gedraaid. 7b4: randfragment van een hardgebakken pot, grijs gekleurd, met zeer grof zand gemagerd, gedraaid. 7b5: bodemfragment van een grof gemagerde pot, van buiten rose/beige, van binnen zwart gekleurd; het laatste waarschijnlijk secundair.

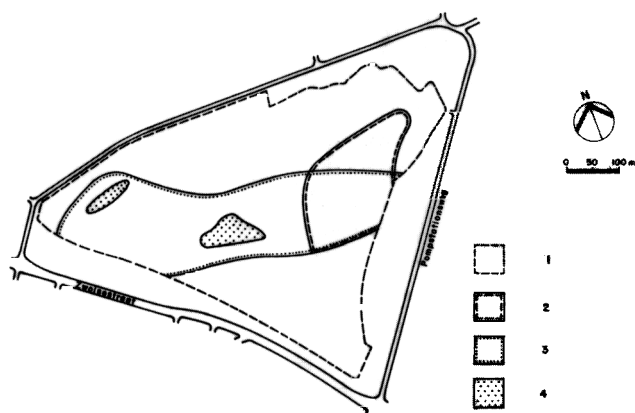

Fig. 8. Kaart van het nettenboetstersveld met de verspreiding van de archeologische vondsten uit de twee vroegste gebruiksfasen (late ijzertijd en Middeleeuwen). Vondsten uit de twee latere gebruiksfasen zijn niet weergegeven: ze komen over het gehele terrein voor. (1): begrenzing van het onderzochte gebied; (2): verbreiding laat-middeleeuwse vondsten; (3): verbreiding vroeg-middeleeuwse vondsten; (4): verbreiding prehistorische vondsten.

vruchtbaarheid bepaalt en ook het vermogen om water vast te houden, beide zeer belangrijke factoren voor de landbouw, probeerde Van der Harst deze omstandigheden zo veel mogelijk te bevorderen. Daartoe voerde hij mest, straatvuil en visgrom aan (visgrom is afval als viskoppes, zeesterren en onverkoopbare vis).⁹ Niet als zodanig genoemd door de laatste, zal toch zeker ook de inhoud van beerputten door Van der Harst aangekocht zijn en met de andere meststoffen over zijn land verspreid. Dit wordt tenminste door onze vondsten gesuggereerd. De volgende categorieën materiaal zijn aangetroffen:

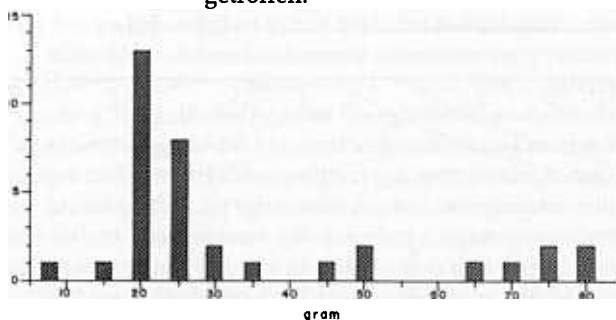

Fig. 9. Gewichtsklassenverdeling van netverzwaarders van lood (Nettenboetstersveld, Scheveningen), gebaseerd op 31 exemplaren.

Aardewerk:

Roodbakkend zonder glazuur
Roodbakkend met loodglazuur
Roodbakkend met donker bruine/gele engobe en glazuur
Witbakkend met glazuur
Witgeelbakkend met glazuur
("Weser-aardewerk")
Steengoed
Creamware
Faience
Porselein
Glas

Metaal

Er zijn slechts enkele muntjes gevonden, voornamelijk van recente datum. De vermelding van een Overijsselse duit uit 1768 is de moeite waard, omdat dat (toevallig?) het jaar is waarin Cornelis van der Harst aan de ontginning van de duinvallei begint. Een nadere poging tot dateren werd gedaan middels de teruggevonden pijpenkoppen. In totaal zijn 75 pijpenkoppen c.q. delen ervan gevonden, en 5 versierde steeldelen. Na de determinatie blijken alle pijpenkoppen en steeldelen uit Gouda afkomstig zijn, behalve 1 steeldeel uit Den Haag (Fa. Wiegman en Co). Er is een aantal merkstempels te verbinden aan de volgende Goudse pijpenmakers met tussen haakjes de gebruikperiode van het stempel:

Benjamin Schoute (1733-1940)
Willem Lamberts (1660/1670-1874)
Leendert Buijs (1724-1940)
Bastiaan Vermeul (1729-1875/1876)
Jan Pietersz Verhulst (1675/1685-1705/1713)
Gijbert van der Boom (1720-1879)
Hendrik Bosch (1739-1838).

Eén exemplaar kan qua vorm gedateerd worden 1660-1680. Deze laatste zou met het beerputmateriaal meegenomen kunnen zijn. Wat het model betreft kunnen de pijpenkoppen gedateerd worden tussen 1750 en 1815. Deze ruwe datering komt goed overeen met de historisch bekende gebruiksfase van de Harstenhoek.¹⁰

Gebruiksfase 4:

De Moderne Tijd 1935-1960

Tussen 1935 en 1960 werden de netten op de Harstenhoek uitgelegd om gerepareerd te worden, het zgn. boeten. De aan- en afvoer vond plaats met nettenwagens, getrokken door één of twee paarden. Van de haven naar het boetveld was de route over de Boulevard of via de Duinstraat naar de Stevinstraat, al naar gelang van wat het beste uitkwam. Het boeten gebeurde op de Harstenhoek, omdat dit het dichtst bijzijnde veld was, dat groot genoeg was om de zeer lange katoenen, later nylon netten uit te leggen. Een logger had wel 80 tot 100 netten van 30 meter lengte aan boord, waarmee op haring gevist werd. Traditioneel was het repareren van de netten vrouwenwerk. Deze gebruiksfase heeft zeer kenmerkende artefacten achtergelaten: vele stukken net en touw (meest van getaande katoen, maar ook van nylon), kurken (zowel van echte kurk als van kunststof), houten stoppen van haringtonnen (zgn. deutels) en netverzwaringen. Er zijn in totaal 31 netverzwaringen in de vorm van loodgewichten teruggevonden. In fig. 9 zijn de gewichten van deze 31 'loodjes' uitgezet. Het is duidelijk dat er drie gewichtsklassen van netloden werden aangemaakt: 20-25 gram, 45-50 gram en 70-80 gram.

De waarnemingen in de bouwput¹¹

Het duinterrein zeewaarts van de Harstenhoek loopt snel op in hoogte. Het was tot voor kort een genivelleerd duinterrein, wat rond de eeuwwisseling in gebruik was genomen als rangeerterrein voor de lokaalspoorweg van Rotterdam Hofplein naar Scheveningen. Behalve een licht golvend verlopemde bodem met scherven aardewerk uit de vroege 20e eeuw was er dieper in de bouwput nog een (complex van) bodem(s) te zien (fig. 10). De top van de bodem op ca. + 2 m NAP was door enkele verspreid aangetroffen scherven aardewerk te dateren in

de Middeleeuwen. Een onderkaak van een konijn aan de basis van de overdekkende Jonge Duinen gaf aan dat eerst in de 14e eeuw het Jonge Duin zand landinwaarts gestoven kwam.¹² Deze datering is in overeenstemming met de relatief late datering van de overstuivingen in het Scheveningse gebied: heel vaak wordt nog Siegburg steengoed aangetroffen in de top van de bodem op het Oude Duin.¹³ Na de overstuiving begrensd een duinrug de oorspronkelijke Harstenhoek aan de westzijde; alleen in het relatief onverstoorde duinterrein naar het noorden toe is deze rug nog zichtbaar. Een vage bodemhorizont met 19e eeuwse aardewerkscherven en visgraten (!) gaf het oppervlak ten tijde van "Boer van der Harst" aan. Overstuiving met vers duinzand van deze bodem gaf aan dat de duinrug nog niet geheel gestabiliseerd was en dat Van der Harst in actie moest komen om de bedreiging van het uit het westen aanstuivende zand af te weren (fig. 10). Onder de veelvuldig opgesplitste, niet archeologisch dateerbare bodemhori-

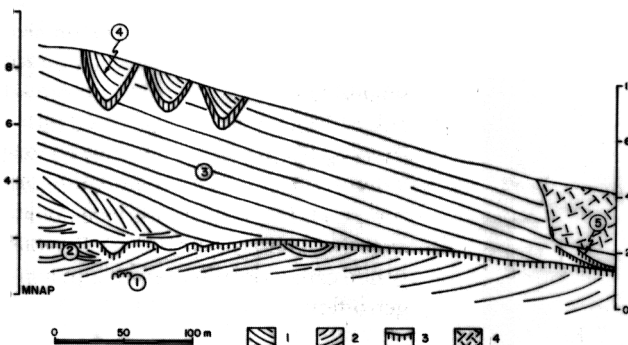

Fig. 10. Schetsmatig geologisch profiel over de westelijke Harstenhoek, Scheveningen. Naar Van der Valk, 1991; 1995.

1 = Mosselschelpen gedateerd op ca 3300 C14 jaren voor heden (heden is 1950 AD); 2 = complex van begraven bodems en duinplaspodems op de Oude Duinen; 3 = Jong Duin-afzettingen (14e-16e eeuw); 4 = laat 19e eeuwse opvullingen van duinpannen; 5 = de overstoven bodem met visgraten en 18e/19e eeuwse archeologisch materiaal, bewijs van de bedreiging waar de nieuwe ontginning Harstenhoek aan bloot stond. Legenda: (1) Jong Duin-afzettingen; (2) Oud Duin-afzettingen; (3) bodemvorming; (4) verstoord.

zonden vonden we naar het westen hellende hoog-strand afzettingen uit de tijd dat de kust nog uitbouwde. Een C14 datering op dubbelkleppige mosselschelpen gaf een ouderdom van ca. 3200 jaar voor heden: dit resultaat geeft aan dat de kust hier in de Bronstijd nog aangroeide. De dunne, eenvoudige bodemhorizont direct boven op de strandafzettingen geeft aan dat het lange tijd maar weinig gestoven heeft. Onder de oostelijke rand van de huidige Harstenhoek is oudtijds een dik pakket veen gevormd tijdens deze rustperiode; het pakket correleert in tijd vermoedelijk met de humeuze bodems. Het veen is sterk gecompacteerd in boringen teruggevonden.¹⁴

Betekenis van de vondsten

Dat vondsten vanaf de late ijzertijd tot en met de vroege 20e eeuw op dezelfde plek gedaan worden, is niet ongebruikelijk in Nederland. In het duinterrein is het echter wel verwonderlijk, omdat het duinmilieu over het algemeen vroeger zeer dynamisch is geweest, waardoor van generatie op generatie de aanblik van het duinterrein en de lokatie van menselijke nederzettingen sterk veranderd moet zijn. De huidige, sterk begroeide toestand van de duinen tussen Scheveningen en Wassenaar is een gevolg van de vermindering van dynamiek door de toegenomen aandacht voor beplantingen, met name in deze eeuw.¹⁵ In de vallei Waalsdorp bevonden zich late Bronstijd, IJzertijd, Romeinse Tijd en Middeleeuwen vondstniveaus op korte afstand van elkaar, maar wel in gescheiden niveaus.¹⁶ Dat is in de Harstenhoek duidelijk niet het geval: alle vondsten zijn verzameld op hetzelfde niveau: aan de oppervlakte. Een verklaring hiervoor ligt in de ontstaansgeschiedenis van de duinen als geheel en van de Harstenhoek in het bijzonder. Uit geologisch onderzoek is bekend dat de kust ter plaatse van de Harstenhoek ca. 1800 v. Chr. gevormd is. Dat was nog in de tijd dat de kust aanzandde, d.w.z. uitbouw vertoonde.

Op de strandafzettingen van die tijd vormden zich zogenaamde Oude Duinen.¹⁷ Blijkbaar waren deze duinen in de eeuwen vlak voor het begin van de jaartelling een gunstige plek om te wonen. De bodem was vermoedelijk begroeid met een duinbos, niet ongebruikelijk aan wat tegenwoordig in een vallei als Meijendel groeit (fig. 11a). Als we op het aantal door ons gedane oppervlaktevondsten afgaan (ca. 100), dan zou het terrein in de middeleeuwen wellicht opnieuw als woonplaats geëdigd kunnen hebben! Als we dit aannemen, dan is er hiermee andermaal een merovingische woonplaats uit het begraven Oude Duinen-landschap teruggevonden. Dit zijn tot nu toe bepaald zeldzame plekken te noemen.¹⁸ Uit de latere Middeleeuwen dateert een twintigtal potscherven, dat vooral aan de oostzijde van de genoemde strook is gevonden. De vondsten geven aan dat het terrein tot in de 10e t/m de vroege 14e eeuw in gebruik is geweest, wellicht volgens het model zoals aangekomen in Waalsdorp (TNO), dus in de vorm van akkerland.¹⁹ Een recente opgraving aan het Han Stijkelplein in Duttendel vertoonde een vergelijkbaar beeld.²⁰

Hierna valt er een gat in de tijd als we op de vondsten afgaan. Pas tegen het einde van de 18e eeuw wordt het gebied weer in gebruik genomen.

Intermezzo 1: de vorming van de Jonge Duinen

Wat gebeurde er nu tussen de 14e en de 18e eeuw?

Dat is de tijd dat langs de gehele kust van de Nederlanden de Jonge Duinvorming optreedt.²¹ Zeker in de eerste twee eeuwen van deze periode moet het landschap er als een woestijn hebben uitgezien: golvende, kale zandruggen, die zich de één na de ander snel landinwaarts verplaatsten (fig. 11b). Deze duinvorming kwam pas ter hoogte van de huidige Waalsdorperweg tot rust. Eerst in de 16e eeuw raakte het duinlandschap weer enigszins gestabiliseerd en werden de kale duinruggen

door de vegetatie wat beteugeld; het waren op dat moment paraboolduinruggen. Die zouden daarna nog een kleine afstand landinwaarts verplaatst kunnen zijn (fig. 11c). Een tweede, meer zeewaarts gelegen binnenduinrand tussen de Houtrust en Meijndel is waarschijnlijk in deze fase ontstaan. Er mag echter vanuit gegaan worden dat de ligging van de grote duinvalleien (zoals we ze nu nog kennen als de Harstenhoek, Meijndel, de Bierlap en de Kijfhoek) niet meer veranderd is. De vorming van de Harstenhoek als duinvallei is hiermee bepaald in de 16e eeuw. De bodemvorming is dus enkele eeuwen oud, genoeg voor oppervlakkige ontkalking, maar versneld door de aanwezigheid van de reeds lang ontcalcite top van de Oud Duinafzettingen vlak onder het bodemniveau, die bovendien door de winderosie bij de vorming van de Jonge Duinen ontdaan was van de humushoudende bovengrond (de onthoofde bodem in fig. 4 en 5).

Vanaf 1768 was Leendert van der Harst actief in het gebied; hij ontgon met veel inzet de duinvallei (fig. 11c en 11d) en verspreidde daarbij met de mest en het straatafval veel niet-organisch materiaal wat we nu weer bijeengeraapt hebben.

Intermezzo 2: Leendert van der Harst, of: Hoe word je boer op Scheveningen

Het in cultuur brengen van woeste grond werd in de 18e eeuw - de eeuw van de Verlichting - gezien als een daad van vaderlandslievendheid van de eerste orde. Vele pogingen daartoe werden ondernomen door de hele kuststreek.

Leendert van der Harst begon zijn werkzame leven in Scheveningen als visser. Visserij was ook toen al een zeer belangrijk middel van bestaan, maar een haven had Scheveningen niet. Bij thuiskomst na een visvangst werden de schepen met paarden op het strand getrokken. Het ontbreken

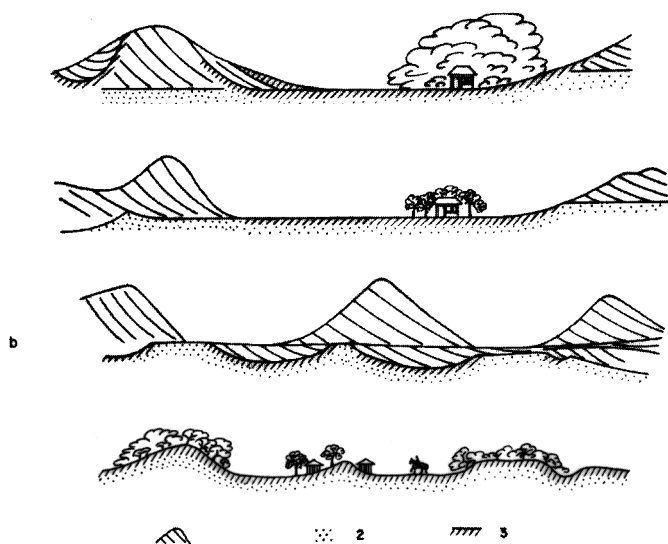

Fig. 11. Ontwikkeling van het landschap van de Harstenhoek, vanaf de ijzertijd (a: Oud Duin-landschap) tot in de 19e eeuw (d). Let op de overstuivingsfase met Jong Duin-zand tussen ca. 1300 en vermoedelijk de 16e eeuw (b). (c) geeft een beeld van de ontginningsfase in de 18e eeuw. Legenda: (1) Jong Duin-afzettingen; (2) Oud Duin-afzettingen; (3) bodemvorming.

van een veilige haven maakte het hebben van een schip nogal riskant, want bij een flinke storm gingen regelmatig schepen verloren.

Na enige tijd schakelde Van der Harst dan ook op een ander werkterrein over: boten uit het water trekken bij thuiskomst en er weer in voor het uitvaren. Voor dat doel had hij paarden nodig, die hij ook gebruikte voor zijn schelpenvisserij. De verkoop van die schelpen was ook een bron van inkomsten. De paarden die hij voor beide activiteiten nodig had, waren een groot bezit. Ze vergden veel zorg, voer en huisvesting.

Voor de verkoop van zijn schelpen kwam hij regelmatig op Zorgvliet, een landgoed in de duinen. Ondernemend als hij was, zag hij mogelijkheden voor ontginning van die duinen, een weiland voor zijn paarden. Aangespoord door de noodzaak goed en voordelig voor zijn paarden te zorgen waagde hij de stap. Hij kreeg toestemming op een

stuk duingrond, dat nu bekend staat als de Harstenhoek, zijn plannen uit te proberen. Het was eind 1768 en een enorm karwei. Die ontginning was geen eenvoudige zaak en bovendien vereiste het nodige kapitaal, zo'n 300 gulden per morgen (prijsspeil midden 18e eeuw). Dat hij waardering oogstte voor zijn werk blijkt uit het feit, dat hij geen belasting hoefde te betalen over zijn opbrengsten; de zogenaamde tiende penning mocht hij houden als tegemoetkoming voor de hoge investeringskosten die hij had moeten maken.

De duinen die hij wilde ontginnen, waren dicht begroeid met grauwe wilg, liguster, duindoorn, ronde biesen en taai gras, zoals zoon Cornelis van der Harst beschrijft in een bericht aan de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw. Het loshakken van de wortels van het kreupelhout kostte dan ook veel tijd en een enorme inspanning. Er werd geploegd met vijf paarden en gemold, dat wil zeggen met een molbord gelijkemaakt (mol = mul; zand).

Geploegd en gemold en nogmaals geploegd. Vervolgens probeerde hij roge te verbouwen en dat ging niet slecht. Na de eerste oogst ploegde hij het land weer om en liet het een tijdje braak liggen. En vervolgens begon het ritueel van ploegen en gelijkmaken van de grond weer opnieuw. Het materiaal dat overbleef van het mollen voerde hij af naar lagere delen. Het jaar daarna bemestte hij het terrein na het ploegen en eggen met straatvuil, visafval (grom) en paardenmest. Koeienmest zou beter zijn geweest, maar dat had hij toen nog niet tot zijn beschikking. Er strandde een schip dat met rogge beladen was en Van der Harst kreeg toestemming deze rogge op het strand te verzamelen en te gebruiken als zaaigoed.

Het werk werd gedaan in samenwerking met zijn zoon en een paar "leeglopers" uit Scheveningen. Het was zo tijdrovend en zwaar dat deze jongens zo snel mogelijk probeerden hun hie-

len te lichten. Maar de inspanning had wel succes. Van der Harst zag kans een paar melkkoeien te kopen. Dat leverde behalve melk ook hoogwaardige mest op. Het jaar daarna had hij 8 à 9 koeien, wat jongvee en zijn paarden natuurlijk. In 1773 stierf al zijn vee op 3 beesten na aan een ziekte, vermoedelijk overgebracht door een dier dat hij op zijn grond liet weiden. Hij was de wanhoop nabij en zou de moed mede door geldgebrek bijna opgegeven hebben. Doorzetter als hij was - zo gauw werd je niet vaderlandslievend genoemd - liet hij het land "in het hooi lopen" en het lukte hem wonderwel. De opbrengst was groot, 40 wagens van 1600 pond vol. Van de opbrengst kocht hij weer koeien en paarden. Door zijn ervaring leerde hij nu ook problemen te voorkomen en het ontgonnen deel werd groter en groter. Hij had een prachtig huis en twintig morgen wei- en hooiland. Het gras was van prima kwaliteit en vol welriekende kruiden, wilde tijm en steenklaver. Het water uit de grote vierkante putten was zoet en buitengewoon helder. In 1785, het jaar waarin dit verslag werd uitgebracht aan de Maatschappij ter Bevordering van de Landbouw, had hij bovendien een flink stuk landbouwgrond met rogge, gerst, haver en groene en grauwe erwten voor eigen consumptie. Ook kruiden, moeskruiden en aardappelen leverde het land. Met name die aardappelen vonden gretig aftrek bij de Haagse bevolking. Als mest gebruikte hij nog steeds visgrom en straatvuil. Tenslotte durfde hij ook experimenten aan met wilgen, Italiaanse populieren, elzen, eiken en berken.

Uit dit verhaal blijkt wel dat het deze pionier niet altijd heeft meegezeten, maar dat hij dankzij zijn ondernemingsgeest en doorzettingsvermogen veel bereikte.

Conclusies

De archeologische verkenning van het terrein Harstenhoek heeft met de vondst van potscherven uit de late

ijzertijd en uit de vroege en volle Middeleeuwen de nodige verrassingen opgeleverd. Getuige het ontbreken van Romeins draaischijfaardewerk heeft Romeinstijdige bewoning niet plaatsgevonden; in de Middeleeuwen wordt het terrein echter weer wel gebruikt. De Harstenhoek is pas de tweede plek in het Scheveningse duingebied waar vondsten van Merovingische oudheid voorkomen. De vondsten in de Harstenhoek wijzen andermaal op het grote belang van het doen van waarnemingen naar oudtijds bewoning in het duingebied. Het (spaarzaam) voorkomen van laat-Middeleeuwse vondsten wijst op het gebruik van een deel van het terrein als akkerland. Dat is een gekend model in het west-Nederlandse duingebied.²²

Dat we de oudere potscherven op hetzelfde niveau als de jongere hebben teruggedvonden, geeft aan dat we te maken hebben met een zgn. geologisch venster. We kijken als het ware door de Jonge Duinen heen, tot op het oppervlak van de Oude Duinen. De zgn. Oude Duinen liggen ongeveer aan de oppervlakte; deze waren reeds lang ontkaakt. De passage van de Jong-Duin reeksen heeft slechts een dunne bedekking met kalkhoudend zand nagelaten; de geringe hoeveelheid kalk in de dunne laag Jong Duin-zand was onder invloed van de landbouwactiviteit snel verdwenen. De kalkloosheid van de ondiepe ondergrond onder Harstenhoek is zo goed te begrijpen. Uit het voorgaande is eveneens begrijpelijk dat boer Leendert van der Harst uit was op aanvulling van humus en kalk in de bouwvoor. Zijn activiteiten hebben een fraaie opening gedocumenteerd door het muntje (duit) van 1768. De teruggevonden pijpen worden in de hieropvolgende 75 tot 100 jaar gedateerd, precies de periode waarvan we uit de geschreven bronnen weten dat Van der Harst en zijn nakomelingen het terrein hebben bewerkt. De fundamenten van de boerderij zijn nog in het terrein aanwezig. De laatste gebruiksfase, het nettenboeten, heeft

duidelijke sporen nagelaten, niet alleen in de vorm van kenmerkende artefacten, maar ook allerhande terreinnivellerende activiteiten.

Dankbetuiging

Harrie van der Hagen (N.V. DZH, Pompstation Scheveningen) wordt bedankt voor de stimulansen en de toestemming voor het veldonderzoek. De v.h. Rijks Geologische Dienst (Haarlem), nu het Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen (Delft/Utrecht), wordt bedankt voor het gebruik van enige ongepubliceerde dienstrapporten. Theo Bakker en Harrie van der Hagen (beiden van DZH) worden vriendelijk bedankt voor het kritisch doornemen van dit artikel. Paul Stuurman was desgevraagd bereid een stuk redactie werk te doen waartoe de eerste auteur vanuit Bangkok niet in staat was: onze bijzondere dank.

Soestdijksekade 790
2574 ED Den Haag

Noten

- 1 Van Boekel 1985; Carmiggelt 1998; Magendans 1984; Magendans 1985; Magendans en Waasdorp 1989.
- 2 De Mulder et al. 1983; Van der Valk 1987; idem 1995.
- 3 Magendans 1987.
- 4 Voor een blik op het oude beeld van de Harstenhoek: ga naar het Panorama van Mesdag aan de Zeestraat te Den Haag of: zie: Van Eekelen (red.) 1996.
- 5 Pont en Van der Valk 1988.
- 6 Boerboom 1958.
- 7 Schaminée et al. 1984.
- 8 o.a. Janssen 1988.
- 9 Zie noot 5.
- 10 Zie noot 5.
- 11 Gebaseerd op een intern rapport van veldwaarnemingen, Rijks Geologische Dienst (Van der Valk 1991).
- 12 Rentenaar 1977; Zagwijn 1983. Volgens de eerste auteur is de introductie van het konijn in de West-Nederlandse duinen een menselijke actie, die hij in de 13e/14e eeuw plaatst. Daarmee wordt botmateriaal van konijn in geologische laagopvolgingen (zoals de bouwput aan de Zwolsestraat) een zogenaamd "gidsfossiel".

- 13 Van der Valk 1995.
- 14 De Mulder et al. 1983.
- 15 Boerboom 1958; zie noot 5.
- 16 Waasdorp en Van der Roest 1983; Pont en Van der Valk 1988.
- 17 De Mulder et al. 1983; Roep et al. 1991.
- 18 Magendans en Waasdorp 1989.
- 19 Magendans en Waasdorp 1985.
- 20 Mondelinge mededeling.
- 21 Zagwijn 1983; Van der Valk 1987. Op de oorzaken gaan we hier niet in, maar zij zijn hoogstwaarschijnlijk vooral klimatologisch van aard.
- 22 Van der Valk et al. 1997.

Literatuur

- Boekel, G.I.E.c., 1989. Terracottabeeldjes van de Scheveningseweg. Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage II. Onder redactie van J.R. Magendans. VOM-reeks 1989-3, 48 pp.
- Boerboom, J.H.A., 1958. Begroeiing en landschap van de duinen onder Scheveningen van omstreeks 1300 tot heden. In: *Beplanting in de Haagse duinen. Rapport van de Adviescommissie duinbeplanting*. IT-BON mededeling 39, pp 1-108.
- Carmiggelt, A. (red.), 1998. Romeinse vondsten van de Scheveningseweg. De dieren- en plantenresten. Haagse Oudheidkundige Publicaties nr. 4, 66 pp.
- Eekelen, Y. van (red.), 1996. *Magisch Panorama. Panorama Mesdag, een belevenis in ruimte en tijd*. Zwolle/Den Haag, 200 pp.
- Janssen, H.L., 1988. The Dating and Typology of the Earliest Siegburg Stoneware. In: Gaimster, D.R.M., et al. (eds.), *Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland*. British Archaeological Reports, International Series 440, pp. 311-333.
- Magendans, J.R., 1984. *Een 7e-eeuwse nederzetting in het Statenkwartier*. 4 pp.
- Magendans, J.R., 1985. Romeinse sporen in het Statenkwartier. 6 pp.
- Magendans, J.R., en A. Waasdorp, 1985. *Landarbeiders en leerbewerkers in de late middeleeuwen*. VOM-reeks 1985-1, 28 pp.
- Magendans, J.R., 1987. *Zand erover*. In: *Duin 1987 nr 112. Duinen bij Den Haag de moeite waard!*, pp. 23-26.
- Magendans, J.R., en A. Waasdorp, 1989: *Franken aan de Frankenslag. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in 's-Gravenhage*. VOM-reeks 1989-2, 64 pp.
- Mulder, E.P.J. de, A.F. Pruijsers en H. Zwaan, 1983. Kwartairgeologie van 's-Gravenhage. In: Mulder, E.P.J. de (red.): *De bodem van 's-Gravenhage. Mededelingen Rijks Geologische Dienst 37-1*, pp. 12-43.
- Pont, W., en L. van der Valk, 1988. Archeologisch materiaal van de Waalsdorpervlakte, verzameld door J.L. van Soest. *Westerheem* 37, pp. 93-101.
- Rentenaar, R., 1977. De Nederlandse duinen in de Middeleeuwse bronnen tot 1300 *KNAG Geografisch Tijdschrift* 11, pp. 361-376.
- Roep, Th.B., L. van der Valk en D.J. Beets, 1991: Strandwallen en zeegaten langs de Hollandse kust. *Grondboor en Hamer* 45, pp. 115-124.
- Schaminée, J.H.J., H. van der Hagen, B.V. Hennekens en A.J.J. Lemaire, 1984. De botanische en cultuurhistorische betekenis van de Harstenhoek: een in de achttiende eeuw ontgonnen duinvallei. *De Levende Natuur* 87, pp. 49-56.
- Valk, L. van der, 1987: Duinvorming en kustontwikkeling - een relatie? In: *Duin 1987 nr 112. Duinen bij Den Haag de moeite waard!*, pp. 18-20.
- Valk, L. van der, 1991. *Rapportage veldgegevens bouwput Scheveningen Zwolsestraat*. Rijks Geologische Dienst, Haarlem, 11 pp.
- Valk, L. van der, 1995. *Toelichtingen bij de bladen 's-Gravenhage West (30w) en 's-Gravenhage Oost (30o). Deel: Holoceen*. Dienstrapport 1452, Rijks Geologische Dienst Haarlem, 54 pp., bijlagen.
- Valk, L. van der, P. Beekman en R.M. van Heeringen, 1997. Stuiwend zand over boerenland. Geologie, archeologie en historische geografie van het duingebied op Schouwen in de Provincie Zeeland. In: D.P. Hallewas, G.H. Scheepstra en P.J. Woltering (red.): *Dynamisch landschap: archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*, pp. 131-152.
- Waasdorp, A., en J. van der Roest, 1983: *Proefopgravingen op de Waalsdorpervlakte. Infiltratieplassen in archeologisch perspectief*. Typescript DWL, Den Haag.
- Zagwijn, W.H., 1983. The formation of the Younger Dunes on the west coast of The Netherlands (AD 1000-1600). *Geologie en Mijnbouw* 63, pp. 259-268.